

Mervânîler Devrinde Süryaniler¹**Syrians In Marwanid Period****Yusuf BALUKEN**

Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i
Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı,

Dr., Yozgat Bozok University Faculty of Theology, Department of Islamic History and Its Arts,
Department of Siyar-i Nabi and Islamic History,

Yozgat/Türkiye

yusufbaluken@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3077-4923

DOI: 10.34085/buifd.1118555

Öz

Mervânîler, 983-1085 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'da hüküm sürmüş İslam devletlerinden biridir. Bu bölgede, Hulefa-i Raşidin döneminde başlayan İslamlaşma süreci Mervânîler döneminde daha da hızlanmıştır. Mervânîler hâkim oldukları topraklarda Müslüman nüfusun yerleşmesine yardımcı olurken bölgenin kadim sakinleri olan ve Hıristiyanlığa mensup Süryani, Ermeni ve Rumlar'ın yanısıra bölgede az da olsa yaşayan Yahudiler'e dokunmadılar. Aksine daha sonraki Müslüman idarelere örnek teşkil edecek bir hoşgörülü yaklaşım yoluna gittiler. Öyle ki liyakat esasına dayanarak Gayri Müslimler'i Vezirlik, Tabiplik, Vakıf Nazırlığı, Divan Kâtipliği, Arızu'l-Ceyşlik gibi önemli devlet konumlarına getirdiler. Hatta durum öyle oldu ki Mervânîler'in bu uygulamalarda aşırıya gittiğini düşünenler bile oldu. Müslümanlar dışındaki din mensuplarının inanç özgürlüğü, ibadethane açma hürriyeti ve ibadetlerini herhangi bir baskı altında kalmadan yapmaları hususunda azami özen gösterilmiştir. Bu dönemde Mervânîler'in Gayri Müslim tebaasına karşı takındığı en ufak bir olumsuz tavra rastlanmamaktadır. Bizans gibi Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden devletlerin baskısından bunalan farklı Hıristiyan gruplar Mervânî ülkesindeki özgür ortamdan ötürü bu ülkeye akın ettiler. Süryani patrikliğinin Diyarbakır'a taşınması da bu dönemde gerçekleşen önemli olaylardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Mervânîler, Kürtler, Süryaniler, Müslümanlar, Gayri Müslimler

Abstract

The Marwanids is one of the Muslim Dynasties who ruled in Upper Mesopotamia between 983-1085 A.D. In this period, the demography of the region represented a formidable heterogeneity consisting of numerous ethnic and religious groups including Syrians, Armenians, Greeks, Arabs, Jews, Kurds and Georgians of different confessional and sectarian teachings. The Marwanids facilitated the practice of not only their own religion, but also they allowed the practicing of other religions within their constituency with much tolerance and respect. Not only did they not interfere in religious freedom, but they also turned their country into a shelter for confessional groups which confronted religious persecution in the neighbouring states. A significant example is that of the Jacobites who settled and established a patriarchate in the Marwanid city of Amid after escaping from the Byzantine cruelty and oppression. The

¹ Bu çalışma, yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Marwanids were different from their contemporary Muslim states in that they adopted a principle of meritocracy in matters of government. This allowed the inclusion of non-muslims in the state and government apparatus. For instance, there had been non-Muslim vizier, secretaries, army commanders, trust officers and physicians in the Marwanid palace. A great attention was regarded on freedom of belief of Non-Muslims, building their own praying places and worshipping without having any restraint. During that period any negative attitude to Non-Muslim citizens by Marwanids was not seen. Different christian groups, suffocated from restrains of states officially acknowledged Christianity like Byzantium, raided to Marwanid Dynasty for the peaceful situation. Moving of Syrian Patriarchy to Diyarbakır was one of the significant events of this era.

Keywords: Marwanids, Kurds, Syrians, Muslims, Non-Muslims

Giriş

*Benî Mervân*² (Mervânoğulları), *Âl-ı Mervân*³ (Mervân Ailesi) veya *el-Mervâniyye Mulûku Diyârbekir*⁴ (Diyarbakir Mervânî Hükümdarları) gibi isimlerle isimlendirilen bu hanedan mensupları 983-1085 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'da hüküm süren bir hanedandır. Mervânîler'in etnik kimliği ile ilgili bilgi veren kaynaklar, onları Kürtler'in Humeydî aşiretinin⁵ Çehârbuhtî⁶ koluna mensup göstermektedir. Mervânîler'in hâkim oldukları bölge ise Ortaçağ'da Zevezân diye adlandırılan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Sınırları güneyde Musul'dan başlayıp Ahlât hududuna, doğuda Azerbaycan'ın Selmâs şehrine, batıda ise Diyarbakir'e kadar uzanan bu coğrafyanın önemli bir kısmı dağlık olup tarıma elverişli ovalar azdır. İşte Mervânîler'in hâkimiyet kurdukları bu coğrafya bünyesinde *Humeydî*, *Lârî*, *Hezbânî*, *Mihrânî*, *Hakkârî*, *Buhtî*, *Beşnevî*, *Çûpî* ve *Millî* gibi önemli Kürt aşiretlerini barındırmaktaydı.⁷ Bu dönemde hâkim unsur Kürtler'in dışında Müslüman milletlerden Araplar, Farslar ve Deylemler; Gayri Müslim milletlerden de Süryaniler, Ermeniler ve Rumlar bölgenin demografik yapısını oluşturmaktaydı. Mervânîlerin kendi hâkimiyet sahalarındaki en kalabalık Gayri Müslim millet olan Süryanilerle aralarındaki ilişki üzerinde durmaya çalışacağız.

1. Mervânî Hâkimiyetinin Başlangıç ve Yerleşmesi

² Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî (ö. 577/1181'den sonra), *Târihu'l-Fârikî*, thk. Bedevî Abdullatîf Avâd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1974, 59; İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2006), 7/435.

³ Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1129), *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/202.

⁴ Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde b. el-Adîm (ö. 660/1262), *Buğyetu't-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1983), 9/1279.

⁵ Zahiruddîn Ebû Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyn Rûzrâverî (ö. 488/1095), *Zeylu Tecâribi'l-Umem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, (Tahran: Suruş, 2001), 7/106; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 7/402.

⁶ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî'nin eserinin elyazma nüshasında müstensih tarafından noktasız bir şekilde yazılan ve *Cîm* harfi yerine *Hâ* şeklinde okunarak *Hârbuhtî* şeklinde yayınlanan bu ismin doğrusu *Çârbuhtî*'dir. Nitekim İbnu'l-Ezrak el-Fârikî'nin kaydettiği ismin doğrusu da *Çehârbuhtî*'dir. Nitekim ikisinin de ifade ettiği anlam aynıdır. Krş. İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn*, British Museum, nr. 5803, 121a; a.mlf., *Târihu'l-Fârikî*, 49; İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb*, 3/1130.

⁷ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal en-Nasîbî, *Sûretu'l-Ard*, thk. J. H. Kramers (Leiden y.y., 1938), 215, 370; Silefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (ö. 576/1180), *Mu'cemu's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, (Beyrut, 1993), 376-377; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Kısmu'l-Artukiyyin), thk. Ahmed Savran (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1994), 115; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 3/158.

Zevezân bölgesinin en önemli Kürt aşiretlerinden biri olan ve daha sonraları Kuzey Mezopotamya bölgesinin hâkimleri olan Humeydî aşiretinin Çehârbuhtî koluna mensup Bâz⁸ lakaplı Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Dostek, miladî X. yüzyılın son çeyreğinde tarih sahnesine çıktı. Önceleri Bitlis-Hizân ve Siirt-Ma'den bölgesindeki Bahismî Dağları'nda yaşayan Bâz, sahibi olduğu koyun sürülerini otlatırdı. Çok misafirperver ve cömert biri olan Bâz, sahip olduğu sürüden koyunlar keser ve onlardan insanlara ikram ederdi. Öyle ki cömertliğinin ünü her tarafa yayıldı ve etrafında da çok sayıda insan toplanmaya başladı. Bâz çoğunlukla Hizân ve Ma'den arasındaki bölgede kalırdı. Bir süre sonra etrafına topladığı kimselerle yol kesicilik yapmaya başladı. Daha sonra da Diyarbekir bölgesine akınlar düzenledi. Gerçekleştirdiği bu seferler sonucunda ele geçirdiği malları adamlarına dağıttı. Bu nedenle de etrafındaki adamların sayısı gün geçtikçe arttı. Civar yerlerdeki devlet büyükleriyle diplomatik ilişkiler kurmaya başladı. Bu arada bölgedeki nüfuzunu artırmak amacıyla askeri seferler yapmaya başlayan Bâz, ilk seferini 368 (978-979) yılında Ermenistan'a doğru düzenledi ve Ercîş şehrini ele geçirdi. Burası Bâz'ın ilk fethettiği yerdı. Bâz bu seferi gerçekleştirirken onun en büyük yardımcıları ise Cizre bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinden biri olan Beşnevî (Bejnevî) aşireti oldu. Mezopotamya coğrafyasını hâkimiyeti altında bulunduran Büveyhî hükümdarı Adudüdevle, Şevval 372 (Mart/Nisan 983) tarihinde ölünce, Bâz'ın kendi bulunduğu bölgedeki siyasî gücü arttı. Bâz artık kendisini hükümdar olarak tanıtmaya başladı. Büveyhîler'in zayıfladığı bu dönemi kendisine fırsat bilen Bâz, kısa sürede sınırlarını genişletmeyi başardı. Van/Erciş'ten Cizre ve Musul'a kadar olan bu coğrafyayı hâkimiyeti altına aldı.⁹

Bâz, Musul'da yaptığı savaşta öldürülünce yönetim eniştesi Mervân b. Kek'in çocuklarına geçti. Mervân aslen Siirt ile Maden arasındaki Kurmâs Köyü'ne¹⁰ mensup olup bu köyde değirmencilik yapıyordu. Bu aile Kurmâs'ın ileri gelen ailelerinden birisiydi. Mervân, Bâz'ın kız kardeşi Fehm ile evlendi ve bu evliliğinden dört erkek ve bir de kız çocukları oldu. Bâz civar yerlerdeki yerleşim yerlerine akınlar düzenlemeye başlayınca da Mervân'ın oğulları dayılarının ordusuna katıldılar ve bir an olsun onun yanından ayrılmadılar. Bâz'ın öldürülmesi üzerine de yerine yaşça en büyük yeğeni ve Mervânî Devleti'nin asıl kurucusu da diyebileceğimiz Ebû Ali el-Hasan b. Mervân geçti. Ebû Ali ise 4 Zilkade 387 (8 Kasım 997) tarihinde Bâbu'l-Mâ'dan'den (Dicle Kapısı) Amid şehrine girerken Ebû Tâhir Yûsuf b. Dimne isimli birisi tarafından öldürdü. Beraberinde bulunan birçok askeri de öldürüldü. Ebû Ali'nin danışmanı Şervîn b. Mem hükümdarın cesedini alarak Meyyâfârikîn'e Mumehhiduddevle'nin yanına döndü. Ebû Ali'nin danışmanı Mem, Ebû Mansûr'u hükümdar ilan etti ve ona Mumehhiduddevle unvanı verdi. Ardından oğlu Şervîn'i de ona danışman olarak atadı. Ebû Ali'nin cenazesi ise Erzen'e götürüldü ve burada yapılan türbede defnedildi.¹¹ Ebû Ali'nin öldürülmesinden üç gün kadar

⁸ Kürtçede Şahin anlamına gelen bu lakap muhtemelen çevikliği ve atılganlığından esinlenerek Bâz'a verilmiştir. Bk. Yûsuf Diyâuddîn Paşa, *el-Hediyyetu'l-hamidiyye fi'l-luğati'l-Kurdiyye* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1894), 17.

⁹ Rûzrâverî, *Zeylu Tecâribi'l-Umem*, 7/106; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 50-52; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 7/401-403.

¹⁰ Burası bugün Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı İncekaya Köyü'dür. Kormas uzun yıllar önemli bir idare merkezi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar da bu önemini muhafaza etmiştir. Bk. Emîr Sâlih Beg b. Han Budâk eş-Şirvânî, *Târîhu'l-ensâb*, thk. Tahsîn İbrâhim Doskî (Duhok: Sipirez, 2005), 55-61.

¹¹ Stephanos von Taron, *Armenische Geschichte*, çev. H. Gelzer-A. Burckhardt (Leipzig: y.y., 1907), 203; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 72-78; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 7/436.

sonra daha önce Cizre valiliğinde bulunan kardeşi Mumehhiduddevle Saîd, Meyyâfârikîn'e gelerek tahta geçti.¹²

Mumehhiduddevle, Mervânî tahtına çıkınca başkenti Meyyâfârikîn'i imar etmeye başladı. Önce şehir surlarını elden geçirdi. Bu amaçla surun iç tarafında yaklaşık 32 kadar yeri dış tarafında ise yaklaşık 22 yeri tamir etti. 396/1005 yılında şehir kapılarından yıkılmaya yüz tutmuş olan orta kapıyı yeniden yaptırdı.¹³ Öte yandan tarımsal faaliyetlere girişti. Bu amaçla da 397/1006 yılında Bağdat'tan meyve ağaçları getirtilip Meyyâfârikîn'deki bahçelere diktirdi.¹⁴

Mumehhiduddevle, danışmanlığını da yürüten Şervîn b. Mem tarafından Hettâh (Lice) da yapılan bir şenliğin akabinde 5 Cemâziye'l-Evvel 401 (15 Aralık 1010) tarihinde katledildi.¹⁵ Ardından da Şervîn b. Mem hemen Meyyâfârikîn'e geçip şehri ele geçirdi. Hükümdarlığını ilan etti ve buna meşruiyet kazandırmak amacıyla da kendi adına sikke bastırdı.¹⁶ Ancak bu durum fazla sürmedi. Zira Mervânîler'in Siirt valisi ve Mumehhiduddevle'nin küçük kardeşi Nasruddevle, Erzen valisi Hoca Ebu'l-Kâsım el-İsfahânî'nin de yardımları sayesinde idareyi Şervîn'den aldı. Daha sonra da Şervîn ve adamlarını öldürerek kardeşinin intikamını aldı.¹⁷

2. Mervânîlerin Altın Çağı

Nasruddevle kardeşinin intikamını aldıktan sonra tahta geçti. Onun iktidar yılları Mervânîler'in her alanda altın çağını yaşadıkları dönemdir. Nasruddevle hükümdarlığını ilan edince komşu ülkelerin hükümdarları tebrik amacıyla elçi heyetleri gönderdiler. Bunlar içerisinde Mısır Fâtîmî halifesi, Bağdat Abbâsî halifesi ve Bizans hükümdarı II. Basil'in elçileri vardı.¹⁸ Nasruddevle, kardeşi Mumehhiduddevle gibi ilk olarak başkenti Meyyâfârikîn'i ve diğer önemli şehirleri tamir ve inşa etmekle işe başladı. Bu amaçla Meyyâfârikîn şehir surlarını tamir ettirdiği gibi şehrin dışında daha sonraları kendi adıyla anılacak olan Nasriyye şehrini kurdu. Bu şehirde hükümdar sarayı ve hanedan mensupları için de evlerin yanı sıra bahçeler, su dolapları, kanallar, cami, saat kulesi, han, hamam, بیمارستان ve köprü gibi kamu hizmeti sunacak eserler inşa ettirdi. Mervânîler'in diğer şehri olan Âmid surlarında da birçok burcu yeniden inşa veya tamir ettirdi. Şehirde bir de mescit inşa ettirdi.¹⁹ Öte yandan Mervânîler'in bir diğer önemli şehri olan Cizre şehir surlarında da tamirler yaptırdı.²⁰

¹² İliya en-Nasîbînî (ö. 438/1046), *Târîhu İliya Bar Şinâyâ*, çev. Yusuf Habbi, (Bağdad: y.y., 1975), 200-201; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 79; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 7/436.

¹³ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 86-87.

¹⁴ İbnu'l-Metrân, *Bustânu'l-etibbâ ve ravzatu'l-elibbâ*, thk. Abdulkerîm Ebû Şuveyrîb (Trablus: Cem'iyetu'd-Da'veti'l-İslamiyyeti'l-Alemiyye, 1993), 50.

¹⁵ İliya en-Nasîbînî, *Târîh*, 204; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 87-90; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 7/437; Paul A. Blaum, "A History of the Kurdish Marwanid Dynasty A.D. 983-1085 Part I", *The International Journal of Kurdish Studies*, 5/1-2 (1992), 66-67.

¹⁶ Stephan Heidemann, "A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010 and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide", *ARAM* 9-10 (1997-1998), 599-617.

¹⁷ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 93-103; İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 7/437.

¹⁸ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 109-110.

¹⁹ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 107-108, 141; Max van Berchem, "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekr", *Abhandlungen der Königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse*, IX, Berlin, 1907, 129-132; Max van Berchem ve Josef Strzygowski, *Amida* (Heidelberg: y.y., 1910), 22-30.

²⁰ J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan with notices of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *The Journal of the Royal Geographical Society* 35 (1865), 51.

Nasruddevle bölgedeki hâkimiyetini tam yerleştirmişken yeni bir durumla karşı karşıya kaldı. O da Selçuklular'ın batıya Mervânîlern batı ve kuzey komşusu olan Bizans topraklarına doğru akınlar düzenlemeleriydi. Bir süre sonra da artık Mervânîler'in bulunduğu coğrafyanın yeni ve belirleyici siyasi aktörü Selçuklular oldu. Mervânîler de tüm siyasetlerini onlara endeksli oluşturmaya başladılar. Ortadoğu'ya gelen Tuğrul Bey, güzergâhı üzerindeki devletleri kendine bağladı. İşte bu dönemde Selçuklu tabiiyetini ilk benimseyen ve Fâtîmîler adına okuttuğu hutbeyi artık Selçuklular adına okutmaya başlayan devletlerden biri de Mervânîler oldu.²¹

Mervânîler, kendileriyle aralarında iyi ilişkiler olan Bizanslılar, Büveyhîler ve Fâtîmîlere karşı onlara muhalif olan Selçuklular arasında bir tercihte bulunmak zorunda kaldıklarında hep Selçuklular'dan yana tavır takındılar. Belki de bu tavrın kökeninde Selçuklular'ın da onlar gibi Sünnî olmaları ve Bağdat'ta bulunan Abbasî halifesinin onlara bu yönlü telkinlerde bulunması yer almaktaydı. Dış politikada barışı esas alan, yayılcılığı benimsemeyen ve kendi ülkesinin güvenliğini temin konusunda hiçbir masraf ve fedakârlıktan kaçınmayan Nasruddevle, belki de kendince, daha güçlü ve yayılcı bir politikaya sahip Selçuklular'la iyi geçinmeyi kendi ülkesinin geleceği açısından daha uygun gördü.

Nasruddevle'nin 453/1061-1062) yılındaki ölümünden sonra Mervânî Devleti'nin başına oğlu Nizâmeddîn Nasr geçti. Nizâmeddîn'in en önemli sorunu, kardeşi Saîd ile aralarında yaşadıkları taht kavgası oldu. Bu taht kavgasından Nizâmeddîn başarılı çıktı.²² Nizâmeddîn de tıpkı selefleri gibi ülkesini imar etti. Bu amaçla Âmid şehrinin sur duvarlarına yeni burçlar ilave ettiği gibi Dicle Nehri üzerinde günümüzde On Gözlü Köprü diye bilinen köprüyü inşa ettirdi.²³

Nasruddevle'nin Selçuklular'la ittifak yönünde uyguladığı politika kendisinden sonra Nizâmeddîn tarafından da takip edildi. Bu politikanın sonucu olarak da Mervânîler, 1071 yılında meydana gelen Malazgirt Savaşı'na Selçuklular'ın yanında katıldılar. Meyyâfârîkîn'den ayrılan Alparslan, önce Âmid'e oradan da Urfa'ya geçti. Bir süre burayı kuşattıktan sonra muhasarayı kaldırarak Haleb'e doğru yola çıktı. Bölgedeki bu hareketlilikten haberdar olan Bizanslılar hazırladıkları orduyla doğuya doğru yola çıktılar. Malazgirt'e gelen Bizans ordusu burada karargâh kurdu. Beraberinde sadece 4000 asker bulunan Alparslan içerisinde bulunduğu bu zor durumdan, Mervânîler'in 10000 kişilik ordusu ve savaş esnasında Bizans tarafında yer alan ve paralı asker olarak Bizans safındaki Peçenek ve Oğuzların saf değiştirmesi sayesinde kurtuldu. Rahve Ovası'nda karargâh kuran Alparslan ile Bizans İmparatoru arasında yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca iki ordu Zi'l-Hicce 463/Ağustos 1071 tarihinde karşı karşıya geldi. Meydana gelen savaşın galibi Alparslan ve beraberindeki Mervânî ordusu oldu.²⁴ Fakat Mervânîler'in bu savaştan pek de kazançlı çıktıkları söylenemez. Çünkü Alparslan'ın ülkesine geri dönerken Ahlât ve Malazgirt'e kendi valilerini ataması sonucu bu iki önemli şehir Mervânî idaresinden çıktı.²⁵

²¹ Hibetullâh Ebû 'İmrân Musa b. Dâvud Şîrâzî (ö. 470/1077), *Müzekkerâtu dâ'î duâtî'd-devleti'l-Fâtîmîyye*, thk. Arif Tâmir (Beyrut: y.y., 1983), 175-176.

²² İbnu'l-Ezrak el-Fârîkî, *Târîhu'l-Fârîkî*, 178-181.

²³ İbnu'l-Ezrak el-Fârîkî, *Târîhu'l-Fârîkî*, 199-200; Max van Berchem, *Amida*, 32.

²⁴ Ali Sevim, "Mir'âtu'z-Zamân fi Târîhi'l A'yân (h.448-480)", *Belgeler* 14 (1992), 166-172.

²⁵ İbnu'l-Ezrak el-Fârîkî, *Târîhu'l-Fârîkî*, 190.

472/1079-1080 yılında Nizâmeddîn'in ölümünden sonra tahta Nâsiruddevle Mansûr çıktı. Nizâmeddîn'in yönetiminde bölgenin refah düzeyi en üst seviyeye ulaştı. Ancak Mervânîler'in yıkılmasıyla bölgenin kaderi değişti. Huzur ve refah seviyesi gittikçe düştü. İbnu'l-Ezrak bu olumsuz durumu Nizâmeddîn'den sonra gelen Nâsiruddevle Mansûr idaresindeki Mervânî Devleti'nin Selçuklular tarafından yıkılmasına ve bölgenin el değiştirmesine bağlamaktadır. Zira ona göre Selçuklular bölgeye hâkim olduktan sonra Diyarbakir ve civarına zulüm, işkence ve harap hâkim oldu. Nitekim Artuklular döneminde yaşamış bir tarihçi olan İbnu'l-Ezrak el-Farikî (ö. 577/1181'den sonra) bu durumdan bahsederken kendi yaşadığı dönemde bile bölgenin Nizâmeddîn döneminin yüz kat gerisinde olduğunu itiraf etmektedir²⁶

3. Mervânî Döneminde Süryanilerin Genel Durumu

Mervânîler'in hâkim oldukları Kuzey Mezopotamya coğrafyasında yaşayan en önemli Hıristiyan topluluk kuşkusuz Semitik dillerden Aramicenin bir diyalektiği olan Süryaniceyi konuşan Süryaniler'dir. Süryaniler antik çağlardan beri dünya milletleri içerisinde önemli bir konuma sahiptiler. Nitekim Kadı Sâid el-Endelûsî (ö. 462/1070) tarafından yapılan taksimatta dünya medeniyet tarihinde iz bırakan milletler içerisinde Farslar'dan sonra ikinci sırayı Süryaniler ve Babilliler'in oluşturduğu Keldaniler'e verir. Bu millet mensuplarının eski dünyanın ortasında yani Mezopotamya'da yaşadıklarını ve Süryaniceyi konuştuklarını kaydeder. Ona göre Âdem, İdrîs, Nûh, İbrahim ve Lût peygamber de bu dili konuşuyorlardı. Daha sonra İbranice ve Arapça, Süryaniceden doğmuştur.²⁷

Mervânîler döneminde nüfusun önemli bir kısmını teşkil eden Süryani Hıristiyanlar ülkenin hemen her tarafında bulunmaktaydılar. Önde gelen Mervânî şehirlerinden Meyyâfârikîn'de *Deyru Mar Toma*,²⁸ Cizre'de *Deyru'l-Cûdî*²⁹ ve 'Umr Ekmûn³⁰ Nusaybin'de 'Umru'z-Za'ferân,³¹

²⁶ İbnu'l-Ezrak el-Farikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 202-204.

²⁷ Kadı Ebû'l-Kasım Sâid b. Ahmed Sâid el-Endelûsî (ö. 462/1070) *Tabakâtu'l-umem*, thk. Hüseyin Munis (Kahire: Dâru'l-Mearif, 1993), 13-14.

²⁸ Kimi kaynaklarda Mar Koma veya Bar Koma Manastırı olarak da geçen bu Hıristiyan mabedi Meyyâfârikîn'e iki fersah uzaklıktaki yüksek bir tepede kurulmuştur. Bu manastırda kutlanan ve buraya özgü olan bir bayram vardı. Her yerden bölük bölük gelen insanlar burada dilek tutar ve hediyeler sunarlardı. Manastırın alt tarafında içerisinde yağmur sularının biriktiği bir havuz vardı. Manastıra adını veren Bar Koma isimli şahsın ise Hz. İsa'nın havarilerinden biri olduğu iddia edilirdi. Manastırın içerisindeki mumyalanmış cesedin de bu şahsa ait olduğu söylenirdi. Bayram günlerinde cesedin bulunduğu bölümün kapıları açılır ve insanlara teşhir edilirdi. Semseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 380/990), *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, thk. M. J. De Goeje (Leiden: Dâru Sâdir, 1906), 146; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şâbuştî (ö. 388/998), *ed-Deyârât*, thk. Körkis Avvâd (Beirut: Dâru'r-Raidî'l-Arabi, 1986), 304.

²⁹ Cizre'ye 7 fersah uzaklıkta Hz. Nuh'un gemisinin konduğu Cûdî Dağı'ndaki bir tepenin başına inşa edilmiş olan bu manastır hakkında Cizre bölgesindeki Hıristiyanlar ilginç olaylar anlatırlar. Şâbuştî, *ed-Deyârât*, 309.

³⁰ Cizre şehrindeki Cûdî Dağı yakınlarındaki bir tepeye kurulmuş olan bu manastır kaliteli şaraplarıyla tanınırdı. Etrafında çok miktarda ağaç bağ ve bahçenin bulunan Umr Ekmûn Manastırı 448/1056 yılında Mervânî ülkesine gelen Selçuklu Sultanı Tuğrul'un beraberindeki askerler tarafından yağmalandı. Manastırda yaklaşık 400 rahip yaşamaktaydı. Selçuklu askerleri bu rahiplerden 120 tanesini boğazladılar. Geri kalanlar ise fidye olarak 6 mükk kadar altın ve gümüş vererek canlarını kurtardılar. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/499; İbnu'l-Esir el-Cezerî, *el-Kâmil*, 8/143.

³¹ Nusaybin'in doğusunda şehre hâkim bir tepenin üzerine kurulmuş bu manastır bölgedeki meşhur mabedlerden biriydi. Manastırın etrafında ağaçlar ve üzüm bağları vardı. Manastırın yanında yerden fışkıran çok sayıda pınar vardı. Uzlete çekilmiş çok sayıda rahibin bulunduğu bu manastırda üretilen kaliteli şarap Nusaybin ve civar yerlere

Siirt'te ise 'Umr Ahvîşâ³² gibi önemli Süryani mabet ve eğitim merkezlerinin bulunması Süryani yoğunluğunun en önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Süryaniler'in bölgedeki önemli merkezlerinden bir diğeri de Rûhâ (Urfa)dır. Mervânîler döneminde halkın çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan bu şehirde kutsal kabul edilen büyük bir kilisenin yanı sıra üç yüzden fazla kilise ve manastır vardı.³³ Hasankeyf de bu dönemde Süryaniler'in yoğun bir şekilde yaşadığı ve çok sayıda kilisenin mevcut olduğu bir diğer önemli şehir olarak dikkatleri çekmektedir.³⁴ Öte yandan Nasruddevle döneminde 438 (1046-1047) yılında Mervânî ülkesine gelen İranlı seyyâh Nâsır-ı Hüsrev Âmid şehrinde Ulu Camii yakınlarında mimari yönden çok güzel bir kilisenin var olduğunu ve Âmid'den sonra uğradığı Harrân şehrinde de Hıristiyanların yaşadığını ifade eder.³⁵ Bu Hıristiyan nüfus içerisinde Süryaniler kuşkusuz önemli bir kısmı teşkil etmekteydiler.

Süryaniler'in önemli bir kısmı ise komşu Bizans ülkesinde yaşamaktaydılar. Ancak kendileriyle aynı dini paylaşımları Süryaniler'i, Bizanslılar'ın dinî alandaki baskılarına maruz kalmaktan kurtarmadı. Nitekim 420/1029-1030 yılında Bizans imparatoru II. Basil'in ölümünün ardından yerine geçen III. Romanus Argyros, Maraş'ta oturan Antakya Yakubîler'inin patriği Yuhanna Bar Abdun'un şehir ve kasabalara metropolit ve piskoposlar atadığını bildirildi. Bunun üzerine Yuhanna ve beraberindeki altı tane din adamını İstanbul'a çağırdı. Patrik önce Malatya'ya uğradı ve burada yanına aldığı metropolitlerle beraber İstanbul'a hareket etti. Bizans imparatoru da İstanbul patriği Aleksiyus'a Ortodoks metropolitleri ve piskoposları bir araya toplamasını istedi. İmparator bu din adamlarının huzurunda Yakubîler'e mezheplerinden dönme ve Ortodoksluğa geçme çağrısı yapmayı düşünüyordu. Antakya Ortodoks patriği Nikolas da bu toplantıya çağrıldıysa da o böyle bir şey yapmayı reddetti. İstanbul patriği Aleksiyus, Yakubî patriğini mezhebinden dönmeye davet etti. Ancak Yakubî patriği bunu reddetti. İmparator umudunu kesince Yuhanna'yı Bulgaristan taraflarındaki bir manastıra sürgün etti. Beraberinde gelen altı din adamından üçü Ortodoksluğa geçmeyi kabul etmişti. Kabul etmeyen üç tane din adamı da hapsedildi. Sürgünde bulunan Yuhanna üç yıl sonra vefat etti. Bunun üzerine Yakubî rahipler 425/1033-1034 yılında toplanarak Dionisyus'u yeni patrik olarak seçtiler. Bizans imparatoru bunu duyunca yeni patriği yakalatmak için harekete geçti. Yakubî patrikleri Malatya'daki Diyonisyus'a Müslümanların ülkesine gitmesini önerdiler. Diyonisyus kendisini takdis eden rahiple birlikte Fırat Nehri'ni takip ederek Diyarbakır'ın merkez şehri Âmid'e sığındı. Malatya'daki Bizans valisi Mervânîler'in Âmid valisi Sa'duddevle Muhammed b. Nasruddevle'ye beraberlerinde çok miktarda hediye bulunan elçiler gönderdi. Elçiler şehir valisinden Bizans imparatorunun isteklerine saygı duyarak Yakubî patriğini iade etmesini istediler. Âmid valisi bu isteğe "Bizim kanunlarımız, bize sığınan birini tutuklamaya,

gönderilirdi. Manastırın kurulduğu tepede bunun dışında mimari olarak birbirine benzeyen üç tane daha manastır vardı. Fakat bunlar içerisinde en güzel görünüşlüsü Umr'u-z-Za'feran sonra Mar Uci ve Mar Yuhanna Manastırları'ydı. Şâbuştî, *ed-Deyârât*, 191.

³² Siirt'te bulunan ve Erzen'e hâkim bir yerde inşa edilmiş bu manastır Mervânîler dönemindeki önemli Hıristiyan mabetlerinden biridir. Oldukça geniş bir mekâna sahip bu manastırda uzlete çekilmiş 400 rahip bulunmaktaydı. Son derece güzel bir mimariye sahip bu manastırın etrafında da üzüm bağları ve meyve bahçeleri vardı. Manastıra yakın bir yerde üç değirmeni çevirecek şiddette akan bir su pınarı vardı. Yanı başından da bir nehir akmaktaydı. Her taraftan Hıristiyanlar bu manastıra gelirdi. Şâbuştî, *ed-Deyârât*, 198.

³³ İbn Havkal, *Sûretu'l-Ard*, 226; Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 141.

³⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 141.

³⁵ Ebu'l-Muîn Nâsır-ı Hüsrev (ö. 453/1061), *Sefernâme*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahrân: y.y., 1955), 15.

düşmanına vermeye ve ona inancından dolayı işkence yapmaya izin vermez.” diyerek karşılık verdi. Bu olaydan sonra Diyonusyus ömrünün geri kalan günlerini Mardin’de Mar Hanania Manastırı’nda geçirdi. Bu nedenle Âmid şehri Yakubî Patrikliği’nin yeni merkezi oldu.³⁶ Nitekim 449 (1058) yılında Malatyalı rahip Bar Şûşan Âmid’de Antakya patriği olarak takdis edildi ve Yuhanna adını aldı.³⁷ Bu kritik olaydan sonra Mervânîler’in önemli kentlerinden biri olan Amid, Süryaniler için artık önemli bir dinî merkez haline dönüştü. Bunda kuşkusuz Mervânîler’in dinî alandaki toleransının etkisi tartışılmaz bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinî merkezlerini Mervânî ülkesine taşımış olan Süryaniler dinlerini yaşamak noktasında diğer gayri Müslim milletlere oranla daha ayrıcalıklı bir konuma kavuştular. Zira Mervânîler kendi ülkelerinde yaşayan Süryaniler’in ibadetlerini yapabilmeleri için mabet kurmalarına izin verdikleri gibi bu mabetlerin fiziki yapısının korunması noktasında da hassasiyet gösterdiler. Nitekim Nasruddevle 403/1012-1013 yılında kendi ikameti için yaptırdığı sarayın bahçesi düzenlenirken bahçedeki kilise enkazına dokunmadı ve işlemeli taşları ve sütunları Melkî Kilisesi’ne taşıttırdı.³⁸

Hâlbuki Mervânîler’in gayri müslim milletlerin mabetlerine karşı takındığı bu olumlu ve ayrıcalıklı tavır kendilerinden sonra bölgeye hâkim olan Selçuklular döneminde tersine döndü. Şöyle ki; Fahruddevle b. Cüheyr öncülüğündeki Selçuklu ordusu 478/1085-1086 yılında Mervânî başkenti Meyyâfârikîn’i ele geçirincede şehirdeki el-Biy’atu’l-Mudevver’e’yi (Yuvarlak Kilise) yıktırarak enkazıyla şehir surlarını tamir ettirdiler.³⁹ Ardından da Deyr Abbâd Kilisesi’ni de mescide çevirtti. Ancak Meyyâfârikîn’deki Hıristiyanlar bir araya geldiler ve aralarında topladıkları 30000 Bizans altınını İbn Cuheyr’e vererek yapıyı tekrar kiliseye çevirttiler.⁴⁰ Bu arada Fahruddevle İbn Cuheyr oğlu Zaîmuddevle’yi de Âmid’i kuşatmaya göndermişti. Şehirde bulunan ve Mervânîler’e bağlı olan Hıristiyan idareciler şehri Selçuklular’a teslim etmediler. Ancak bir süre sonra halkın bir kısmı Selçuklu askerlerine kale kapılarını açınca şehirdeki Hıristiyanlar’ın evleri Selçuklu askerleri tarafından yağmalandı.⁴¹

Fahruddevle’den sonra Meyyâfârikîn’e idareci olan Ebû Ali el-Belhî ise bir gece seher vakti çan sesiyle uyandı ve bu sesin ne olduğunu hizmetkârlarına sorunca hizmetkârlar Deyr Abbâd Kilisesi’nin çanının sesi olduğunu söylediler. Ertesi gün el-Belhî şehir halkını topladı ve Müslüman memleketinde tepelerinde çan çalmasının kabul edilemez olduğunu söyledi. Halk bu kilisenin daha önce mescide çevrildiğini ancak daha sonra Hıristiyanların para vererek tekrar kiliseye çevirdiklerini söylediler. Bunun üzerine Belhî, emir vererek kilisenin apsisini söktürdü ve yerine mihrap yaptırdı. Meyyâfârikînli Hıristiyanlar yapının kilise olarak kalması için 50000 Bizans altını teklif ettiyseler de el-Belhî bunu kabul etmedi ve söz konusu yapı mescide çevrildi.⁴²

³⁶ Yahya b. Saîd Antâkî, (ö. 458/1066), *Târîhu’l-Antâkî*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî (Trablus: Jarrous Press, 1990), 409-410; Michel Le Syrien, *Chronique*, çev. J. B. Chabot (Paris: y.y., 1905), 3/147.

³⁷ Efram Barsavm (ö. 1957), *Saçılmış İnciler*, çev. Zeki Demir (İstanbul, 2005, 376.

³⁸ İbnu’l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu’l-Fârikî*, 108.

³⁹ İbnu’l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu’l-Fârikî*, 214.

⁴⁰ İbnu’l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu’l-Fârikî*, 220.

⁴¹ İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, 8/299.

⁴² İbnu’l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu’l-Fârikî*, 222.

Nasruddevle 415/1024-1025 yılında Âmid'i ele geçirdikten sonra oğlu Sa'duddevle Muhammed'i şehir valiliğine atadı ve İbnu'l-Hammâr isimli bir Hıristiyan'ı da ona divan kâtibi olarak görevlendirdi.⁴³ 418/1027-1028 yılında vezir İbnu'l-Mağribî vefat edince Nasruddevle bir süre vezirsiz kaldı. Bu süre içerisinde Hıristiyanlar etkili olmaya başladı. Bu dönemde önemli görevlere gelen Hıristiyanlar'dan biri de Arızu'l-Ceyş olan Ebû Hakîm İbnu'l-Hadîsî isimli bir Hıristiyan'dı.⁴⁴ Nasruddevle döneminde Meyyâfârikîn vakıflarına bakan, önceki hükümdarlar Ebû Ali Hasan b. Mervân ve Mumehhidudevle dönemlerinde de olduğu gibi İbn Şelîta isimli bir Hıristiyan'dı. İbn Şelîta görevinde oldukça başarılıydı. Onun döneminde vakıf gelirleri kat kat artmıştı. Şehrin su ulaşmamış yerlerine su kanalları yaptırarak su verdi.⁴⁵ Nâsiruddevle Mansûr döneminde vezirlik makamı daha önce Meyyâfârikîn'deki Attarlar Çarşısı'nda bir attar dükkânı işleten Ebû Sâlim adında bir Süryani'nin elindeydi.⁴⁶

4. Mervânîler Döneminde Yaşamış Süryanî İlim Adamları

Kürtler'in hâkim olduğu Mervânîler dönemi Süryanî milletinin Kuzey Mezopotamya coğrafyasında antik dönemde olduğu gibi kendilerini etkin unsur olarak buldukları dönemlerden biri olmuştur.⁴⁷ Mervânîler, bilim ve sanat alanında Mezopotamya'nun öncü milleti olan Süryanîler'e kendi idarelerinde özgür ortam sundular. Mervânî başkenti olan Meyyâfârikîn'de ve diğer önemli şehirlerde Süryanîler'i idareci olarak görmek tesadüf olmaktan çıkmıştı. Bunun yanı sıra Mervânî hükümdarları Süryani bilginlerin yapıtlarını ortaya koyabilmeleri için onları teşvik ettikleri gibi bu iş için de uygun koşullar hazırladılar. Bu pozitif yaklaşımın sonucunda Mervânî ülkesinde yaşayan Süryani bilginler yapıtlar ortaya koydukları gibi ülke dışından Süryani bilginler Mervânî ülkesine gelerek bu özgür ve uygun ortamdan istifadeyle Mervânî himayesinde bilimsel çalışmalar yaptılar ve eşsiz yapıtlar ortaya koydular. Şimdi bu bilginlerden şöylece söz etmek mümkündür.

Cebraîl bin Ubeydullah b. Bahtîşu, 311/923-924 yılında doğdu. Bu tabip Mervânî hükümdarı Mumehhidudevle'nin daveti üzerine 393/1002-1003 yılında Meyyâfârikîn'e geldi ve buraya yerleşti. Burada Mumehhidudevle'ye tabiplik yaptı. 8 Receb 396/10 Nisan 1006 senesine kadar hizmet verdi. Cenazesi Meyyâfârikîn'in dışındaki Musalla'ya defnedildi. Tıp ve felsefeye dair çok sayıda eser kaleme aldı.⁴⁸

Bu büyük bilginin oğlu olan **Ebû Saîd Ubeydullâh b. Cebraîl b. Bahtîşu** da tıp alanında üstün bilgi ve deneyime sahipti. Tabipler arasında öne çıkanlardan biri olan bu bilgin aynı zamanda Hıristiyanlığa ve mezheplerine dair de bilgi sahibiydi. Öncelikli olarak tıp alanıyla ilgilenen İbn Bahtîşu'nun çok sayıda eseri vardı. Meyyâfârikîn'de ikamet eden İbn Bahtîşu, İbn

⁴³ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 126, 147.

⁴⁴ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 149.

⁴⁵ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 164-165.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 206.

⁴⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Ephrem-Isa Yousif, "Les Princes Kurdes Merwanides et les savants Syriaques" *Etudes Kurdes* 2 (Novembre 2000), 7-20.

⁴⁸ Cemâleddîn Ali b. Yûsuf İbnu'l-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbâru'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*, thk. Abdulmecîd Diyâb (Kuveyt: y.y., 1998), 1/195-200; Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1270), *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, thk. Nizar Rıza (Beyrut: y.y., ts., 209-214; George Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, (Roma: y.y., 1947), 2/111.

Butlân ile de çağdaştı. Çoğu zaman onunla bir araya gelip sohbet ederdi. Aralarında iyi bir dostluk ilişkisi vardı. İbn Bahtîşu 450/1058-1059'da vefat etti.⁴⁹

İbn Bahtîşu'nun himayesinde yaşadığı Mervânî hükümdarı Nasruddevle, sadece ülkesindeki insanların yaşam koşullarını iyileştirmekle kalmamıştı. Aynı zamanda ülkesinin doğasında yaşam süren hayvanların bile yaşam koşullarına karşı duyarlı davranan bir hükümdardı. Onun hayvanlara karşı olan sevgi ve duyarlılığını anlatan bir olay 450/1058-1059 yılında meydana geldi. Zira bu senenin kış aylarından birinde yağın kırmızı bir kardan ötürü evcil ve yabani hayvanların çoğu telef oldu. Yiyecek bulamayan hayvanlar şehir ve kasabalara indi. İnsanlardan bir kısmı ise bu hayvanları acımasızca avladılar. Merhamet sahibi olanları ise bütün bir kış boyunca bu hayvanları evlerinde beslediler ve sonra da salıverdiler. Bütün bu yaşananların bilgisi Nasruddevle'ye ulaşınca derhal tahıl ambarlarının açılarak kuşlar için tarlalara ve dağlara buğday, arpa ve darı, hayvanlar için de çok miktarda ot ve saman bırakılması emrini verdi. Böylece birçok hayvan ve kuş felaketten kurtuldu. Nasruddevle bu uygulamayı ölünceye kadar sürdürdü.⁵⁰ İşte İbn Bahtîşu, hayvanlara karşı ilgisini ve hassasiyetini bildiği merhametli Mervânî hükümdarı Nasruddevle için Zooloji'ye dair *Tabâiu'l-hayavân ve havâssihâ ve menâfiu a'dâihâ* isimli bir eser kaleme aldı.⁵¹ İbn Bahtîşu kaleme aldığı bu eserin girişinde Nasruddevle'yi bütün unvanlarıyla zikrettikten sonra "*Emir Nasruddeole benden hayvanların mizacı, yararları, anatomileri ve yaptıkları davranışların özelliklerine dair evcil ve yabani hayvanların yanı sıra sürüngen ve suda yaşayanları özelliklerine göre sınıflandırıp yazmamı istedi. Ben de onun bu isteğine karşılık vererek bu kitabı kaleme aldım.*" diyerek eseri kaleme alma nedeni ve yöntemini anlattı.⁵²

Mervânîler döneminin önde gelen Süryani bilginler arasında yer alan **Zâhidu'l-Ulemâ Ebû Saîd Mansûr b. İsa**, meşhur Nusaybin metropoliti İliya'nın kardeşidir.⁵³ Özellikle tıp alanındaki derin bilgisiyle Nasruddevle'ye hizmet ederdi. Nasruddevle onun tıp alanındaki bilgisine güvenir ve bundan dolayı da ona ihsanlarda bulunurdu. Nasruddevle etrafındaki bu bilginlerin öneri ve isteklerini dikkate alıp bu önerilerin yaşama geçirilmesi konusunda çok özen gösterirdi. Nitekim Zâhidu'l-Ulemâ, Nasruddevle'ye yaptığı öneri üzerine Meyyâfârikîn Bimaristanı'nın inşasına vesile olan zattır. Zira Nasruddevle'nin bir kızı Meyyâfârikîn'de hastalanmıştı. Nasruddevle bu kızına çok değer veriyordu. Şayet kızı iyileşirse onun ağırlığınca parayı sadaka olarak dağıtma vaadinde bulunmuştu. Zâhidu'l-Ulemâ hükümdarın kızını tedavi edip kız iyileşince de Nasruddevle'ye sadaka olarak dağıtmayı tasarladığı parayı diğer insanların da yararına olmak üzere bir bimaristan (Hastane) inşasına sarf etmesi önerisinde bulundu. Zâhidu'l-Ulemâ'ya göre böyle yapmakla Nasruddevle bu işten daha çok ecir alacak ve iyiliği de her tarafa yayılacaktı. Onun bu önerisi üzerine Nasruddevle, Zâhidu'l-Ulemâ'ya inşaat işlerinde kullanılmak üzere çokça para verdi. Ayrıca daha sonraki zamanlarda bimaristanın ihtiyaçları için de birçok araziyi vakfetti. Bimaristanda kullanılacak tıbbî araç-gereç ve diğer ihtiyaç maddelerinin temini için çokça ihsanlarda bulundu ve bu konuda hiçbir

⁴⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 214; Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, 2/111-112.

⁵⁰ Urfalı Mateos, *Vekayiname*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: y.y., 2000), 109-110; Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-umem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 16/71.

⁵¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 214.

⁵² Ebû Saîd Ubeydullâh b. Cebrâil b. Bahtîşu (ö. 450/1058-1059), *Kitâbu menâfiu'l-hayavân ve havâssihâ ve menâfiu a'dâihâ*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Bl., nr. 2943, 2b-3a.

⁵³ Halil Samir, "Note sur le médecin Zahid al-Ulama frère d'Elie de Nisibe", *Oriens Christianus* 69 (1985), 179.

masraftan kaçınmadı. 414/1023-1024 yılında başlayan bimaristan inşaatı Şevval 417/Kasım-Aralık 1026 tarihinde bitti ve bu tarihten itibaren hastalar tedavi edilmeye başlandı. Bu tarz önemli kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi noktasında ön ayak olan Zâhidü'l-'Ulemâ, bir bilgin olarak da çok sayıda eser kaleme aldı. Hastaneleri konu alan *Kitabu'l-bîmâristânât*, Meyyâfârikîn Bimaristanı'nda yapılan ilmi meclislerde konuşulanlar ve Meyyâfârikîn dışından kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları derlediği iki cüzlük *Kitabun fi'l-fusûl ve'l-mesâil ve'l-cevâbât* önemli eserleri arasında yer alır. Öte yandan rüyalarla ilgili *Kitabun fi'l-menâmât ve'r-rü'yâ* isimli bir yapıt kaleme aldı. Tıp eğitimi göreceklein öncelikli olarak öğrenmeleri gereken bilgilerden söz eden *Kitabun fi mâ yecibu ale'l-müteallimîne li sînâti't-tib takdîmu ilmîhi* eşsiz eserleri arasındaydı. Göz hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisine dair kaleme aldığı *Kitabun fi emrâdi'l-'ayn ve mudâvâti'hâ* isimli eseri dönemin tıbbının ulaştığı seviye hakkında fikir verecek bir yapıttır.⁵⁴

İliya b. İsa en-Nasîbînî de XI. yüzyılda Doğu Hıristiyanları'nın önde gelen şahsiyetlerinden bir diğeridir. İliya yakın arkadaşı Hıristiyan hukukçu, ilahiyatçı, filozof ve tabip Ebu'l-Ferec Abdullâh b. Tayyib el-Maşrîkî (ö. Hicri 1043) ile birlikte Hıristiyanlığa dair birçok çalışma yaptı. Öte yandan İslâm düşüncesine de vukufiyetiyle de dikkat çeken simalardan biri olmuştur. Teoloji ve ahlak konularında yoğunlaşan Ebu'l-Ferec'in aksine İliya bilimsel ve felsefi konularla uğraşmıştır.

İliya 11 Şubat 975 tarihinde Tikrî'tin kuzeyinde, Zap Nehri'nin sol tarafında yer alan ve Tikrî't Ebrişiyesi'ne bağlı es-Sinn köyünde doğdu. 3 Eylül 1007 tarihinde Nusaybin metropoliti Yehbalaha vefat edince Patrik Nasnail yerine tayin edecek birini bulmakta sıkıntı çekti. Zira Nusaybin Hıristiyanlığın yayılım merkezlerinden ve Doğu Hıristiyanları'nın en önemli dinî merkezlerinden biriydi. Patrik Nasnail, İliya'yı yanına çağırdı ve ondan bu görevi kabul etmesini rica etti. Bunun üzerine İliya, Beyt Nuhadra'dan Nusaybin'e gitti. İliya'nın ahlakı ve bilgisinden ötürü hiç kimse bu tayine karşı çıkmadı. İliya 26 Eylül 1008 tarihinde Nusaybin Metropolitliği'ne fiilen başladı. Bu süre içerisinde 10'dan fazla Arapça eserin yanı sıra bir o kadar da Süryanice kitap kaleme aldı.⁵⁵ 18 Temmuz 1046 tarihinde yaşı 72'ye erişmiş bir halde vefat etti. Meyyâfârikîn Kilisesi'nde kardeşi Ebû Saîd Zâhidü'l-'Ulemâ'nın mezarının yanı başında defnedildi.⁵⁶

İliya, Nusaybin'e ulaştığında orada kurulu bir kütüphaneyle karşılaştı. Bu kütüphanede bilimsel eserler ve dinî eserler mevcuttu. Nusaybin'de kaldığı süre içerisinde eski Hıristiyan din adamlarının geleneğine uyararak kendisini ahlakî yönden olgunlaştırdığı gibi ilmî yönden de yetiştirdi. Daha sonra farklı alanlarda eserler kaleme almaya başladı. Dil, tarih, mantık, bilim ve felsefe alanlarında çok sayıda eser yazdı. Öte yandan edebî, ahlakî ve psikolojik konuları ele alan eşsiz yapıtlar ortaya koydu. Süryanice ve Arapça olarak iki dilde kaleme aldığı dünya tarihini 1019 yılında telif etti. İbn Ebî Usaybia'nın da takdirini kazanan ve bilinen en iyi tarih kitaplarından biri olan bu eserinde Mervânîler'in tarihleri ile ilgili önemli kayıtlar da

⁵⁴ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 123; İbnu'l-Metrân, *Bustânu'l-etibbâ*, 52; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 341.

⁵⁵ İliya en-Nasîbînî, "Risâletun fi Vahdâniyyeti'l-Hâlık ve Teslîsi Ekânîmihi", nşr. Luis Ma'lûf, *el-Maşrîk* 6 (1903), 111-116.

⁵⁶ İliya en-Nasîbînî, "Risâletun fi Fadîleti'l-İfâf li İliya en-Nasîbînî", nşr. George Rahme, *el-Maşrîk* 63 (1968), 4; 'Amr b. Matta, *Ahbâru fetâriketi kürsiyyi'l-maşrîk min Kitabi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi (Roma: y.y., 1896), 2/99; Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, 2/177; Halil Samir, "Bibliographie du dialogue İslamo-Chrétien", *Islamochristiana*, 3 /1977, 258.

mevcuttur.⁵⁷ Öte yandan İliya, Hıristiyanlık dininin savunmasını tartışma üslubundan uzak yumuşak bir yöntemle ele alan çalışmalara yöneldi. Ayrıca Hıristiyanlık akideleri olan Teslîs, Tevhîd, Tecessüd, Kânûnu'l-İmân ve daha başka felsefi konuları içeren eserler kaleme aldı.⁵⁸

Mervânîler döneminde bölgede yaşayan Süryanî gruplar arasında yer alan Yakubîler, Mervânî hükümdarları nezdinde önemli mevkilere gelmişlerdi. Bunlar arasında önde gelenlerden biri olan **Ebû Sa'd Fadl b. Cerîr et-Tikrîti** birçok ilimde bilgi sahibiydi. Tıp alanında üstün bilgi sahibi olup tedavi yöntemlerini iyi bilirdi. Derin tıbbî bilgisiyle Nasruddevle'ye hizmet ederdi. *Makâletun fi esmâil'l-emrâd ve iştikâkâtihâ* isimli eserini öğrencisi **Yahya b. Abdulmesih el-Fârikî** için kaleme aldı.⁵⁹ Fadl ve kardeşi Yahya'ya öğrencilik yapmış olan tabip Yahya b. Abdulmesih el-Fârikî tarafından Cemaziye'l-Ahir 463/Mart-Nisan 1071) tarihinde istinsah edilen Fârâbî'ye ait *Arâu ehli'l-medîneti'l-fâdila* isimli eserin ferağ kaydı⁶⁰ Mervânîler dönemindeki entelektüel düzeye dair bizlere fikir vermektedir.

Mervânîler döneminin bir diğer önemli Yakubî bilim adamı Fadl'ın kardeşi **Ebû Nasr Yahya b. Cerîr et-Tikrîti**'dir. Tıp, astronomi, felsefe ve ilahiyat alanlarında derin bilgi sahibi olan bir bilim adamıydı. Tıp alanında tıpkı kardeşi Fadl gibi bilgili ve seçkin birisiydi. Yahya da Mervânî hükümdarı Nasruddevle'nin saray tabipliğini yapıyordu.⁶¹ Yahya, Mervânîler döneminin önemli devlet adamlarından Sedîduddevle **İbnu'l-Enbârî**'nin⁶² isteği üzerine astronomiye dair *Kitabu'l-ihdiyârât fi ilmi'n-nucûm* adı verilen bir eser kaleme aldı.⁶³

Yahya b. Cerîr, Mervânîler'in bir diğer veziri **Ebû Nasr Muhammed b. Cüheyr** için de *Kitabun fi menâfii'r-riyâde ve ciheti isti'mâlihâ* isimli bir eser kaleme aldı.⁶⁴ Yahya, sadece tıp alanında değil tarih alanında da Mervânîler'e hizmet sundu. Nitekim *Kitabu zici't-tevârih* veya **İbnu'l-Adîm**'in ifadesiyle *el-Kitabu'l-câmi' li't-târîh*⁶⁵ diye isimlendirdiği eserinde devletlerin ve ülkelerin kuruluşu, peygamberlerin doğumları, şehirlerin ilk inşa edildikleri tarihlerin yanı sıra Hz. Âdem'den başlayarak Mervânî Devleti'nin tarihini 472/1079-1080 yılına kadar kronolojik olarak anlattı.⁶⁶ Günümüze ulaşmayan bu eserden **İbnu'l-Adîm** ve **Yâkût el-Hamevî** alıntıda

⁵⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 111.

⁵⁸ Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, 2/178-189.

⁵⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 328.

⁶⁰ Gerhard Endress, "Reading Avicenna in the Madrasa Intellectual Genealogies and Chains of Transmission of Philosophy and the Sciences in the Islamic East", *Arabic Theology, Arabic Philosophy*, ed. James E. Montgomery (Paris: Orientalia Lovaniensia Analecte, 2006), 380.

⁶¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 328-329.

⁶² Sedîduddevle Ebu'l-Çanâim Abdulkerîm b. İbrâhim el-Enbârî'nin babası Ebu'l-Fadl İbrâhim b. Abdulkerîm el-Enbârî Mervânî hükümdarı Nizâmeddin'in vezirliğini yaptı. Kardeşi Zaîmuddevle Ebû Tâhir Selâme b. İbrâhim ise Nâsruddevle Mansûr'un vezirliğini yaptı. Sediduddevle ise Mervânîler yıkılınca 1 Receb 489/25 Haziran 1096 tarihinde Selçuklular'ın Meyyâfârikîn nâibi Tuğtekin tarafından idam edildi. İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 224, 239-240.

⁶³ Yahya b. Cerîr et-Tikrîti, *el-Muhtâr min kutubi'l-ihdiyârâti'l-felekiyye*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Bl., nr. 4597, 1b.

⁶⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 329.

⁶⁵ Yahya b. Cerîr et-Tikrîti (ö. 497/1103-1104), *el-Bâbu'l-vâhid ve's-velâsûn min kitabi'l-misbâhi'l-mürsid ile'l-felâh ve'n-necâhi'l-hâdî mine't-tih ilâ sebîli'n-necât*, ed. William Cureton (Edinburgh: y.y., 1865), 21; İzzeddîn Muhammed b. Ali b. Şeddâd (ö. 684/1285), *el-A'lâk el-hatîra fi zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Dominique Sourdel (Dimaşk: Institut Français de Damas, 1953), 12-13.

⁶⁶ Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, 2/262.

bulunurlar.⁶⁷ Uzun yıllar Mervânîler'in hizmetinde çalışan Yahya b. Cerîr 497/1103-1104 senesinde Meyyâfârikîn'de vefat etti.⁶⁸

Mervânîler döneminde ülke dışından gelen Süryani bilginler de önemli hizmetler yürüttüler. Bunlar arasında kuşkusuz **Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. Hasan b. Abdûn İbn Butlân** en önde gelenlerden biridir. Bağdatlı olan İbn Butlân kendi döneminin meşhur tabiplerindendir. Çok gezip birçok tabipten ilim öğrendi. 439/1047-1048 yılında Bağdat'tan hareket ederek önce Halep'e oradan 441/1049-1050 yılında Fustat'a vardı. 444/1052-1053 yılında Mısır'dan İstanbul'a gitti ve burada bir sene kadar kaldı. 455/1063 yılında Antakya'da bimaristan inşaatını idare etti. Buradaki meşhur bir tabipten ilim almıştır. Çok sayıda tıbbi eser kaleme almıştı.⁶⁹ Bu eserlerinden birisi de 450/1058-1059 yılında Mervânî hükümdarı Nasruddevle için kaleme aldığı *Da'vetu'l-etibbâ* isimli eseridir.⁷⁰ Bir ara Meyyâfârikîn'de yaşayan İbn Butlân bu eserinde Nasruddevle'nin bu ülkeye hâkim olmasından sonra eskiden olduğu gibi veba salgınlarının artık yaşanmadığını ve insanların sağlıklı olduklarını, insanlar hastalanmayınca da doktorların işsiz kaldıklarından yakınmıştı.⁷¹

Sonuç

Mervânîlerin hâkim oldukları coğrafyada maddi refah düzeyinin artması beraberinde nüfus yoğunluğunun artmasını da getirdi. Bu dönemde Süryanî halkı da bu hanedanın sağladığı refah düzeyinden yararlananlar arasındaydı. Çünkü özgür ilmî ortam, dinî tolerans ve barış esasına dayalı bir yaşam fırsatının varlığı Süryaniler için de değerli bir fırsattı. Bu özgür ve hoşgörülü ortam Süryani ilim adamlarının Mervânî ülkesine akın etmesini de beraberinde getiren önemli etkenlerden bir diğeri oldu. Mervânî ülkesine gelen bu ilim adamlarının bir kısmı hükümdarların özel hizmetine girdiler. Hatta bazıları Mervânî hükümdarları ve diğer devlet adamları için ilmi eserler bile kaleme aldılar.

Mervânî şehirlerinde yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudîler gibi farklı din mensuplarının ibadethaneleri aynı anda ve bir arada bulunabilme imkânına sahipti. Başkent Meyyâfârikîn bunun en çarpıcı örneğini bünyesinde barındırmaktaydı. Fakat bu tolerans yöneticilerin el değiştirmesiyle ortadan kalktı.

Mervânîler, Selçuklular'ın önemli bir aktör olarak Orta Doğu'da ortaya çıkmasından sonra onlara tabi oldular ve kendi dış siyasetlerini artık Selçuklular'a endeksliler olarak şekillendirdiler. Bu nedenle eski müttefikleri Bizanslılar ve Fatimîler'le araları açıldı. Malazgirt Savaşı'ndan sonra ise ilişkiler tamamen koptu. Selçuklular'ın Anadolu'ya hâkimiyetinden sonra Mervânî topraklarına Artuklular hâkim oldu. Bu beylik Anadolu'da kurulan beylikler içerisinde dikkat çeken bir yapı arz etti. Belki de Artuklular, Mervânî mirasına sahip çıkıp bu mirası sürdürdükleri için böyle bir ayrıcalığa sahip oldular. Tıpkı Mervânîler'de olduğu gibi Artuklular tarafından da çoğulcu yaşam olanakları bölgede yaşayan Süryaniler'e tanınmaya devam edildi.

⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 1/128, 227, 266; 2/282; 3/106; İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb*, 1/62; a.mlf., *Zübdetu'l-Haleb*, 1/37.

⁶⁸ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, 271.

⁶⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, 325-328.

⁷⁰ Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. Hasan b. Abdûn b. Butlân (ö. 458/1066), *Da'vetu'l-etibbâ*, thk. İzzet Ömer (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 47.

⁷¹ İbn Butlân, *Da'vetu'l-etibbâ*, 55.

Farklı din mensuplarının birbiriyle olan ilişkileri İslâm'ın evrensel değerlerinin küresel çapta temsiliyet sorunu yaşadığı bir dönemde önem kazanan konular içerisine girmiştir. Tarihte söz konusu bu ilişkilerin olumlu uygulamalarına Kuzey Mezopotamya bölgesinde rastlamak mümkündür. İşte bu örnekliğin en seçkin mimarlarından biri de kuşkusuz Mervânîler'dir.

İslam dininin ortaya çıkışından yaklaşık dört asır sonra kurulmuş olan ve Kuzey Mezopotamya coğrafyasına hâkim olan Mervânîler, yönetimleri altındaki etnik ve dinî grupların farklılığı ve çokluğu gibi bir kültürel zenginliğe sahip oldukları gibi bunları bir arada tutabilme yönüyle dikkat çeken bir devlettir. Hâkim oldukları coğrafyada kendi mensubu buldukları din mensuplarına olduğu gibi diğer mensuplarına da gösterdikleri hoşgörü ve çoğulcu yaklaşım kendi çağlarının standartlarını aşacak bir düzeye erişti.

Tabii ki söz konusu hoşgörü ortamı ve çoğulcu anlayışı sadece Mervânîler'in idare anlayışına bağlamak doğru değildir. Nitekim mevzu bahis coğrafyadaki etnik ve dinî grupların mensupları bir arada yaşama ve birbirleriyle geçinme hususunda ortak bir kültür oluşturmuşlardı. Bu durum Mervânîler'in işini kolaylaştıran bir unsur oldu. Bununla birlikte Mervânîler'in sergiledikleri yaklaşımla söz konusu yaşam kültürü bir araya gelince ortaya çağlar sonrasına bile örnek olabilecek bir diyalog ve dinî çoğulculuk örneği çıktı.

Kaynakça

Amr b. Matta. *Ahbâru fetâriketi kürsiyyi'l-maşrik min kitabi'l-mecdel*. ed. Henricus Gismondi Roma: 1896.

Antâkî, Yahya b. Saîd (ö. 458/1066). *Târihu'l-Antâkî* thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. Trablus: Jarrous Press, 1990.

Barsavm, Efrem (ö. 1957). *Saçılmış İnciler*. çev. Zeki Demir. İstanbul: y.y., 2005.

Berchem, Max van. "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekr". *Abhandlungen der Königlich-Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse* 9 (1907).

Berchem, Max van- Strzygowski, Josef Strzygowski. *Amida*. Heidelberg: y.y., 1910.

Endress, Gerhard. "Reading Avicenna in the Madrasa Intellectual Genealogies and Chains of Transmission of Philosophy and the Sciences in the Islamic East". *Arabic Theology, Arabic Philosophy*. ed. James E. Montgomery. Paris: Orientalia Lovaniensia Analecta, 2006.

Graf, George. *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*. Roma: y.y., 1947.

Heidemann, Stephan. "A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010 and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide". *ARAM* 9-10 (1997-1998), 599-617.

İbnu'l-Adîm, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (ö. 660/1262). *Buğyetu't-taleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1983.

İbn Bahtîşu, Ebû Saîd Ubeydullâh b. Cebrâil (ö. 450/1058-1059). *Kitâbu menâfii'l-hayavân ve havâssihâ ve menâfii a'dâihâ*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya Bl., nr. 2943.

İbn Butlân, Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. Hasan b. Abdûn (ö. 458/1066). *Da'vetu'l-etibbâ*. thk. İzzet Ömer. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö. 597/1200). *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-umem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.

İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım (ö. 668/1270). *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizar Rıza. Beyrut: y.y., t.y.

İbnu'l-Esîr el-Cezerî, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2006.

İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali (ö. 577/1181'den sonra). *Târihu'l-Fârikî*. thk. Bedevî Abdullatîf Avâd. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1974.

İbnu'l-Ezrak el-Fârikî. *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*. Kısmu'l-Artukiyyin. thk. Ahmed Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yayınları, 1994.

İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn*, Londra: British Museum, nr. 5803.

İbn Havkal en-Nasîbî, Ebu'l-Kâsım Muhammed, *Sûretu'l-Ard*. thk. J. H. Kramers. Leiden: Dâru Sadır, 1938.

İbnu'l-Kıftî, Cemâleddîn Ali b. Yûsuf (ö. 646/1248). *İhbâru'l-ulemâ bi ahhâri'l-hukemâ*. thk. Abdulmecîd Diyâb. Kuveyt: y.y., 1998.

İbnu'l-Metrân. *Bustânu'l-etibbâ ve ravzatu'l-elibbâ*, thk. Abdulkerîm Ebû Şuveyrib. Trablus: y.y., 1993.

İbn Şeddâd, İzzeddîn Muhammed b. Ali (ö. 684/1285). *el-A'lâk el-hatîra fi zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Dominique Sourdel. Dımaşk: y.y., 1953.

İliya en-Nasîbînî (ö. 438/1046). *Târihu İliya Bar Şinâyâ*. çev. Yusuf Habbî. Bağdad: y.y., 1975.

İliya en-Nasîbînî. "Risâletun fi Vahdâniyyeti'l-Hâlık ve Teslîsi Ekânimihî". nşr. Luis Ma'lûf. *el-Maşrık* 6 (1903)

İliya en-Nasîbînî. "Risâletun fi Fadîleti'l-İfâf li İliya en-Nasîbînî". nşr. George Rahme. *el-Maşrık* 63 (1968).

Kadı Sâid el-Endelusî, Ebû'l-Kasım Sâid b. Ahmed (ö. 462/1070). *Tabakâtu'l-umem*. thk. Hüseyin Munis. Kahire: y.y., 1993.

Makdisî, Semseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 380/990). *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rîfeti'l-ekâlim*. thk. M. J. De Goeje. Leiden: Dâru Sadır, 1906.

Le Syrien, Michel. *Chronique*. çev. J. B. Chabot. Paris: y.y., 1905.

Nâsır-ı Hüsrev, Ebu'l-Muîn (ö. 453/1061). *Sefernâme*. thk. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahrân: y.y., 1955.

Rûzrâverî, Zahîruddîn Ebû Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin (ö. 488/1095). *Zeylu Tecâribi'l-Umem*. thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: Suruş, 2001.

Samir. Halil. "Note sur le médecin Zahid al-Ulama frère d'Elie de Nisibe". *Oriens Christianus* 69 (1985)

Samir, Halil. "Bibliographie du dialogue İslamo-Chrétien", *Islamochristiana* 3.

Sevim, Ali. "Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l A'yân (h.448-480)". *Belgeler* 14 (1992).

Şâbuştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 388/998). *ed-Deyârât*. thk. Korkis Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidî'l-Arabî, 1986.

Şîrâzî, Hibetullâh Ebû İmrân Musa b. Dâvud (ö. 470/1077). *Müzekkerâtu dâ'î duâtî'd-devleti'l-Fâtîmîyye*. thk. Arif Tâmir. Beyrut: y.y., 1983.

Taron, Stephanos von. *Armenische Geschichte*. çev. H. Gelzer-A. Burckhardt. Leipzig: y.y., 1907.

Taylor, J. G. "Travels in Kurdistan with notices of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood". *The Journal of the Royal Geographical Society* 35 (1865).

Urfalı Mateos. *Vekayiname*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Yahya b. Cerîr et-Tikrîfî (ö. 497/1103-1104). *el-Bâbu'l-vâhid ve's-selâsûn min kitabi'l-misbâhi'l-mürsid ile'l-felâh ve'n-necâhi'l-hâdî mine't-tîh ilâ sebîli'n-necât*. ed. William Cureton. Edinburgh: y.y., 1865.

Yahya b. Cerîr et-Tikrîfî, *el-Muhtâr min kutubi'l-ihyârâti'l-felekiyye*. İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Bl., nr. 4597.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh (ö.626/1129). *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Yousif, Ephrem-Isa. "Les Princes Kurdes Merwanides et les savants Syriaques". *Etudes Kurdes* 2 (Novembre 2000), 7-20.

Yûsuf Diyâuddîn Paşa, *el-Hediyyetu'l-hamîdiyye fi'l-luğati'l-Kurdiyye*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1894.